

Т.М. Шаршнёва, І.М. Ячмянёва

САМАТЫЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў РАМАНАХ І. ЧЫГРЫНАВА

Сярод фразеалагізмаў, зафіксаваных у раманах І. Чыгрынава, найбольшую колькасць паводле тэматычнага паказчыка апорнага ці пэўнага кампанента складаюць устойлівыя спалучэнні, у склад якіх уваходзяць словы, што называюць часткі і органы цела. Такія лексемы ў фразеалогіі

абазначаны тэрмінам **саматызмы**, а фразеалагізмы – **саматычнымі фразеалагізмамі** (далей – СФ).

Разгляд значэнняў складнікаў, ці кампанентаў, фразеалагічнай адзінкі (далей – ФА) альбо групуванне фразеалагізмаў на аснове тэматычнай аднастайнасці кампанентнага складу з'яўляецца адным з апошніх кірункаў вывучэння і даследавання фразеалагізмаў розных моў. Пачатак кампанентнага аналізу фразеалагізмаў быў пакладзены дацкім даследчыкам Л. Ельмслевым. Далейшае развіццё ён атрымлівае ў працах А. Грэймаса, Б. Пацье і іншых прадстаўнікоў французскай лінгвістычнай школы. Пэўнае падмацаванне гэтай тэорыя атрымала дзякуючы працам расійскіх вучоных Ю.Д. Абрэяна, Д.М. Шмялёва, В.Г. Гака, Д.А. Дабравольскага, якія падыходзяць да разгляду моўнай адзінкі як упарадкаванага набору класавых рыс (галюўныя семы, архісемы), дыферынцыяльных і дапаўняльных (патэнцыяльныя семы, віртуальныя, дапаўняльныя, кантэкстуальныя, семантычныя асацыяцыі ці канатацыі).

Аналіз ФА, зафіксаваных у раманах І. Чыгрынава, паводле іх кампанентнага складу дазваляе зрабіць адбор саматычных фразеалагізмаў і правесці іх апісанне з прычыны найбольш пашыранага ўжывання саматычных кампанентаў, скарыстаных у якасці вобразнай асновы фразеалагізмаў.

Адной з найбольш важных падстаў для выдзялення СФ, у тым ліку і ў колькасных адносінах, выступае адметнасць групы слоў-саматызмаў, якія з'яўляюцца найбольш архаічнай часткай лексікі і сэнсаўтваральнымі цэнтрамі ФА, што адлюстроўваюць як «агульныя псіхафізічныя адчуванні людзей, тыповыя дзеянні і стан» [1, с. 49], так і адметныя, характэрныя пэўнаму народу. На фразеўтваральную актыўнасць саматызмаў, паводле вынікаў даследавання СФ іншых моў, у прыватнасці рускай і туркменскай, «пэўны ўплыў аказваюць паказчыкі этымалагічнага парадку: усе найбольш прадуктыўныя ў складзе фразеалагізмаў саматызмы рускай і туркменскай моў з'яўляюцца спрадвечнымі» [2, с. 11].

Ужыванне СФ у мове твораў пэўнага пісьменніка служыць, на нашу думку, адной з характарыстык яго творчасці, выяўляе адметнасць яго стылю як мастака слова, прэзентуе яго малюнак свету ці фразеалагічныя фрагменты малюнка свету; да таго ж «толькі рэалізацыя ў маўленні дае сапраўднае ўяўленне аб жыцці фразеалагічнай адзінкі, асаблівасцях яе ўжывання, характары яе значэння» [3, с. 10].

СФ узнікаюць у мове на аснове пэўных і канкрэтных сітуацый і не абумоўлены гістарычнымі і культурнымі фактарамі развіцця народа. Але

менавіта яны даюць матэрыял, з дапамогай якога можа быць выяўлены вобраз чалавека, фрагменты фразеалагічнай мадэлі свету, сістэмаўтваральных культурна-нацыянальных ўзаемаадносін паміж фразеалагічнымі адзінкамі і культурна-значымымі канцэптамі.

Да саматычных кампанентаў (далей – СК) ФА ў раманых І. Чыгрынава намі аднесены найменні ўласна саматызмаў, напрыклад: *бок, вочы, вушы, галава, горла, далонь, зубы, калена, лоб, нага, нос, палец, плячо, рукі, сэрца, твар, шыя, язык*; лексемы *дух, душа* як саматызмы пры іх этнакультурнай інтэрпрэтацыі; назоўнікі для абазначэння частак цела жывёл і птушак: *капыты, скура, рогі, хвост*, якія з’яўляюцца фразеўтваральнымі адзінкамі «анатамічнай» фразеалогіі для характарыстыкі чалавека, яго паводзін, пачуццяў і інш. Параўн., напрыклад, СФ *ушыцца ў сабачую скуру* 'хваляваць, непакоіць каго-небудзь напамінкам пра што-небудзь непрыемнае, балючае': *І вось у той пакутлівы час Чубар нібыта ўшыўся ў сабачую скуру і кожны раз не мінаў сыпануць солі на жывую рану – папікаў разам з іншымі Зазыбу за «блізарукасы»* [4, с. 10]; словы *кроў, цень, сляды, воля, голас, смех*, якія звязана з чалавекам, з часткамі яго цела і іх функцыянавання і з’яўляюцца важнымі кампанентамі «анатамічнай» фразеалогіі, у прыватнасці, адносна лексемы *кроў* Л.М. Міронава сцвярджае, што «ў крыві заключаецца душа, а ў душы – жыццё» [5, с. 35]; а таксама лексемы *валасы, вус*, якія з’яўляюцца назвамі ніцывідных утварэнняў, што растуць на скуры чалавека, і далучаныя да саматызмаў услед за І.С. Козыравым.

Шырокае ўжыванне саматызмаў увогуле і высокая частотнасць асобных саматызмаў у складзе ФА, з аднаго боку, звязана з тым, што гэта адзін са старажытных пластоў лексікі, з другога – гэта ў пэўнай ступені сведчанне са старажытнасці ўсведамлення чалавекам неабходнасці органаў і частак цела для жыцця і ўдзелу іх у працоўных аперацыях.

Паводле колькасці СК у складзе аднаго фразеалагізма ўсе СФ падзяляюцца на дзве групы. Першую і найбольш колькасную групу складаюць СФ з адным саматычным кампанентам, напрыклад: *над бокам, заліваць вочы, з другіх рук, дагары нагамі* і інш. Другую групу складаюць СФ, у складзе якіх адзначаюцца два саматызмы, напрыклад: *хоць галавой у пятлю, сядзець склаўшы рукі, даваць волю языку, вочы на лоб лезуць, свая галава на плячах* і інш.

Два СК у складзе фразеалагізма выяўляюць разнастайныя сувязі паміж сабою. Нярэдка яны могуць:

❖ супрацьпастаўляцца адно другому, выступаць як пачатак і канец ці як указанне на поўны ахоп чаго-небудзь найбольш важнага, як, напрыклад, у фразеалагізме *з галавы да ног* 'цалкам, поўнасьцю' і інш.;

❖ Ілюстраць розныя псіхічныя асацыяцыі, якія можна прадставіць: а) як субстанцыяльныя мадэлі 'хто-небудзь апынуўся ў стане здранцвення, абьякавасці, адчувае надыход смерці': з *глузду з'ехаў* 'вар'янец, станавіцца псіхічна хворым', *хоць галавой у пятлю* 'выказванне безнадзейнасці, немагчымасці зрабіць што-небудзь, каб выйсці з крайне цяжкага становішча', *выцягнуць ногі* 'памерці' і інш.; б) як лакатыўныя мадэлі – 'сродак і месца' *язык на плячо* 'не праяўляючы актыўнасці', *матаць на вус* 'што-небудзь цвёрда запамінаць, улічваць на будучае' і інш.; 'суб'ект і месца': *свая галава на плячах* 'хто-небудзь дастаткова разумны, кемлівы', *вочы на лоб лезуць* 'хто-небудзь адчувае нясцерпны боль, мае вельмі непрыемныя адчуванні' і інш.

Два кампаненты-саматызмы могуць паўтарацца, утвараючы фразеалагізмы таўталагічнага тыпу, напрыклад: з *нагі на нагу* 'вельмі марудна, павольна (ісці, плесціся, пераступаць і пад.)', *кроў за кроў* 'адплата забойствам за забойства', *нага за нагу* 'вельмі марудна, павольна, з нежаданнем', *твар у твар* 'вельмі блізка адзін ад другога (сутыкацца, сустракацца, стаяць, сядзець)', *зуб за зуб* 'адплата злом за прычыненае зло', *вока за вока* 'адплата злом за прычыненае зло'.

У раманах І. Чыгрынава выкарыстоўваюцца адназначныя і мнагазначныя СФ, аднак большасць з ужытых пісьменнікам СФ маюць адно значэнне, напрыклад:

- **доўгі язык** 'схільнасць гаварыць лішняе, няўменне захоўваць тайну' – *Кажуць, чалавек з доўгім языком – знаходка для шпіёна* [6, с. 944];
- **вялікае сэрца** 'хто-небудзь здольны на моцнае і шчырае пачуццё' – [Зазыба] *У нашага генерала вялікае сэрца / якія многія з нас ужо выкінулі з ліку абавязковых чалавечых якасцяў* [6, с. 945];
- **доўгія рукі** 'схільнасць украсці, прысвоіць чужое' – *У Масквы рукі доўгія* [6, с. 957] і інш.

Шмат СФ, якія маюць два значэнні, напрыклад:

- ✓ **заліваць вочы** 1) 'напівацца п'яным, многа выпіць (гарэлкі, віна)' – [Марфа Давыдаўна] *Дык ты ж, п'яная тыса дзеля гэтага і прытэрся, заліўшы гарэлкаю вочы?* [6, с. 933]; 2) 'напойваць каго-небудзь, даводзіць да стану ап'янення' – [Аксюта] *У-у-у, заліў недзе зенкі, як тэй таго!* [4, с. 152];
- ✓ **зубы скаліць** 1) 'абурацца, гневацца' – [Раман] *Я ўжо вымаліў сваё ў Бога, цяпера табе трэба маліцца* [4, с. 40]; 2) 'смяяцца, рагатаць, надсмехацца з каго-небудзь' – [Ганна] *Табе ўсё абы зубы скаліць!* – кінула злым вокам на яго жонка [4, с. 188] і інш.

Усяго адзін СФ адзначаны з трыма значэннямі:

- ✦ **як на далоні** 1) 'вельмі выразна, ясна (відаць, бачыць)' – *Тым часам гуцянская дарога была перад Чубаравымі вачамі як на далоні* –

агінаючы па самым схіле верамейкаўскі курган [38; с. 26]; 2) 'гранічна адкрыты, выразны і даступны для разумення' – [Карханаў] *Дзіва што Чубар мог расказаць. Мы тут усе бытта на далоні* [7, с. 214]; 3) 'вельмі выразна даступны зроку' – *Дзянісу Яўменавічу чамусьці здавалася, што хутчэй за ўсё іх трэба чакаць ніжэй Бясядзі, значыць, ужо сёння яны могуць дасягнуць Гончы, адкуль верамейкаўскі луг як на далоні* [8, с. 122].

Вызначэнне сінанімічных фразеалагізмаў адбывалася на аснове таго, што яны выражаюць адно і тое ж паняцце, дзеянне і інш., належаць да аднаго тыпу семантыкі – назоўнікавага, дзеяслоўнага, прыметнікавага, прыслоўнага і інш.; адрозніваюцца толькі адценнямі значэнняў, якія выяўляюцца ў выніку дзеяння рознай структурна-вобразнай асновы.

Найбольшую колькасць сінанімічных радоў складаюць дзеяслоўныя СФ, сярод якіх паводле колькасці выдзелены два сінанімічныя рады СФ з агульным значэннем:

1) 'глядзець': *вокам акінуць, глянуць вокам, кінуць вачыма, не зводзіць вачэй, вока не спускаць, звярнуць вочы, назіраць вокам, пабегаць вачыма*, якія выяўляюць танчэйшыя нюансы адценняў агульнага значэння і сведчаць пра важнасць зрокавага ўспрымання наваколля для жыцця чалавека;

2) 'плакаць': *аблівацца слязьмі, даць волю слёзам, заліцца слязьмі, плачуць вочы, слёзы льюцца, сыплюцца слёзы, твар слязьмі мачыць, имат слёз праліць*, колькасць ужывання якіх у раманах пісьменніка абумоўлена, на нашу думку, найперш рэалістычным адлюстраваннем цяжкага, гаротнага жыцця беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Найбольшую колькасць сінанімічных радоў складаюць тыя СФ, якія выражаюць розныя пачуцці: 1) 'збянтэжыцца, адчуваць няёмкасць' ці 'хто-небудзь адчувае няёмкасць, сорам за што-, каго-небудзь' (*вушы вянуць, патупіць вочы, хоць вушы затыкай*); 2) 'быць у роспачы, прыходзіць у адчай' (*заныць душой, заплакаць душой, зжымаецца сэрца, падаць духам, рваць валасы*); 3) 'звар'яецца, стаць псіхічна хворым' (*галаву губляць, з розуму сыходзіць*); 4) 'авалодаць пачуццямі' (*узяць сябе ў рукі, сцяўшы зубы*) і інш.

Шырока прадстаўлены рады сінанімічных СФ, якія перадаюць самаадчуванне, фізічны стан чалавека: 1) 'каму-небудзь становіцца блага' (*пацямнела ў вачах, скасіліся ногі, сэрца абамлела, вочы пад лоб, галава ходам ходзіць*); 2) 'спаць' ці 'хто-небудзь адчувае жаданне спаць' (*зводзіць вочы, зліпаюцца вочы*); 3) 'смяцца' (*зубы скаліць, за бакі брацца*); 4) 'павольна рухацца, з цяжкасцю ісці' (*ледзь цягнуць ногі, валачыць ногі*); 5) 'гультайнічаць, нічога не рабіць' (*сядзець склаўшы рукі, злажыць рукі, адлежваць бакі*) і інш.

Нямала сінанімічных радоў СФ, у якіх фразеалагізмы выражаюць узаемаадносіны людзей, як правіла, даюць ім негатыўную ацэнку: 1) 'надакучваць, замінаць, перашкаджаць' (*косткай стаць, лезці ў вочы, мазоліць вочы, стаяць над душой*); 2) 'гаварыць не тое, што трэба' (*малоць языком, язык брэша*); 3) 'ашукваць, падманваць каго-небудзь' (*вадзіць за нос, вочы асляпіць, зацямяць вочы*) і інш.

Значна меншая ў параўнанні з дзеяслоўнымі СФ колькасць сінанімічных радоў прыслоўных СФ, якія ў асноўным ацэньваюць і характарызуюць дзеянні, пэўныя працэсы, стан паводле розных паказчыкаў інтэнсіўнасці іх працякання ў часе і прасторы: 1) 'хутка' (*з усіх ног, на адной назе, ва ўсе ногі*); 2) 'блізка, побач' (*пад бокам, рукою падаць, над вухам*); 3) 'далёка' (*у чорта на рагах, дзе вокам не кінуць, не змерыць і вокам*); 4) 'невядома куды, у няпэўным кірунку, не выбіраючы дарогі' (*куды вочы глядзяць, куды ногі нясуць*); 5) 'моцна' (*па самую вушы, па самую шыю*); 6) 'ціха' (*бы ў вуха, пад нос*); 7) 'многа, удосталь' (*па самую вушы, па горла, не пакладаючы рук*) ці адносін чалавека да чаго-небудзь ці да іншых людзей, напрыклад: 1) 'непасрэдна сам, самому (бачыць, чуць, быць сведкай)' (*сваімі вачыма, на свае вочы, на свае вушы*); 2) 'дружна' (*душа ў душу, плячо ў плячо*) і інш.

Яшчэ менш сінанімічных радоў складаюць прыметнікавыя СФ, якія групуюцца паводле пэўных прыкмет чаго-небудзь, напрыклад, памеру: 'вялікі' (*вокам не дастаць, як вокам кінуць, не змерыць і вокам*); характарыстык чалавека: 'шчыры, добры' (*з добрым сэрцам, з вялікім сэрцам, сэрца добрае*) і інш.

Назоўнікавыя СФ складаюць наогул адзінкавыя сінанімічныя рады з невялікай колькасцю адзінак. Яны называюць пэўнае абстрактнае паняцце: 'помста' (*вока за вока, зуб за зуб, кроў за кроў*).

Як відаць, паводле колькасці як сінанімічных радоў, так і фразеалагізмаў у адным радзе СФ у раманах І. Чыгрынава займаюць значнае месца ў сістэме сінанімічных фразеалагізмаў увогуле, тым самым выяўляючы высокую ступень выкарыстання назваў частак цела ў пазнанні свету і яго вербальнай фіксацыі чалавекам, адлюстроўваючы розныя вобразы, што пакладзены ў аснову сінанімічных СФ. Але з усіх СФ найбольш прадстаўлены дзеяслоўныя, што з'яўляецца сведчаннем найважнейшай ролі дзеяння, працэсу ў жыцці чалавека.

Літаратура

1. Коваль, В.И. Современный русский язык / В.И. Коваль. – Гомель, 2001. – Ч. 1. – 96 с.

2. *Огольцев, В.М.* Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии / В.М. Огольцев. – Л., 1978. – 159 с.
3. *Лепешаў, І.Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск, 2008.
4. *Чыгрынаў, І.Г.* Плач перапёлкі / І.Г. Чыгрынаў. – Мінск, 2004.
5. *Красильникова, Е.В.* Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Е.В. Красильникова // Язык и личность. – М., 1989. – С. 3–10.
6. *Чыгрынаў, І.Г.* Выбраныя творы / І.Г. Чыгрынаў ; прадм. Дз. Бугаёва. – Мінск, 2008. – 992 с.
7. *Чыгрынаў, І.Г.* Выбраныя творы : у 3 т. / І.Г. Чыгрынаў. – Мінск, 1984.
8. *Чыгрынаў, І.Г.* Вяртанне да віны / І.Г. Чыгрынаў. – Мінск, 1994. – 220 с.